

Fra lavsvæsen til fagligt selvstyre

Arbejdsgivernes indflydelse på erhvervsuddannelserne i perioden 1857-1937

Ida Juul

**Lektor, Institut for Didaktik, Danmarks Pædagogiske Universitetsskole,
Århus Universitet, juul@dpu.dk**

Set fra såvel lærlingeuddannelsernes som arbejdsgivernes perspektiv havde indførelsen af næringsfrihed i 1862 store konsekvenser. Mestrene mistede den kontrol over faget, som de hidtil havde udøvet via lavenes tilsyn med tilgangen og uddannelsen af lærlinge. Det kan derfor ikke undre at næringsloven stødte på stærk modstand fra håndværkets side, der til det sidste søgte at forhindre næringslovens gennemførelse. Parallelt med denne kamp søgte arbejdsgiverne at gøre deres indflydelse gældende i forhold til lærlingens uddannelse. Industri- og håndværksforeninger oprettede på privat initiativ tekniske skoler rundt om i landet og via lovgivningen søgte håndværksmestrene at få genindført de tvungne svendeprøver. Et egentligt tilsyn med lærlingeuddannelserne var arbejdsgiverne til gengæld modstandere af. Først i 1937 blev det vedtaget, at tilsynet med lærlingeuddannelserne skulle forankres i paritetisk sammensatte faglige udvalg. Hermed genvandt arbejdsgiverne noget af deres tidligere indflydelse på lærlingeuddannelserne, selvom de nu måtte dele denne med arbejdstagersiden.

Historisk udspringer de danske erhvervsuddannelser af mesterlæren, der er en praktisk og pragmatisk funderet læringstradition, som har rødder tilbage til en før-kapitalistisk lavstruktur. Dermed adskiller erhvervsuddannelserne sig fra det almene gymnasium, der udspringer af latinskolerne og af en gejstlig

og boglig tradition. Erhvervsuddannelser adskiller sig endvidere fra de gymnasiale uddannelser ved ikke at besidde samme relative autonomi i forhold til arbejdsmarkedet som sidstnævnte. Dette skyldes erhvervsuddannelsernes særlige position i forhold til arbejdsmarkedet, som bunder i, at de ikke som de gymnasiale uddannelser har de videregående uddannelser som primære aftagere, men derimod det faglærte arbejdsmarked. Hvor de gymnasiale uddannelser sigter mod opnåelse af studiekompetence, sigter erhvervsuddannelserne mod erhvervs kvalificering. Den tætte relation til arbejdsmarkedet afspejles imidlertid også i uddannelsernes særlige styringsstruktur, som tildeler arbejdsmarkedets parter en afgørende rolle i forhold til fastlæggelsen af erhvervsuddannelsernes indhold, struktur mv. (jvf § 35 og § 37 i den gældende lov om erhvervsuddannelser LBK nr.1244 af 23/10/2007). Denne artikel undersøger den historiske baggrund for den position arbejdsmarkedets parter aktuelt indtager i forhold til erhvervsuddannelserne indenfor håndværk og industri. Fokus er på den rolle, arbejdsgiverne har spillet i den historiske proces, som startede med, at de enkelte lav og dermed arbejdsgiverne blev frataget deres

tilsyn med lærlingeuddannelserne som følge af næringsfrihedens indførelse i 1862. Med lærlingeloven af 1937 blev arbejdsgivernes (og arbejdstagernes) tilsyn med lærlingeuddannelserne genetableret i en ny form, som lagde grunden til det faglige selvstyre, som er så karakteristisk for det danske erhvervsuddannelsessystem.

Selvom rammerne, strukturen og indholdet i erhvervsuddannelserne har ændret sig væsentligt, udgør mesterlæren stadigvæk grundformen i de tekniske erhvervsuddannelser. I dag består 2/3 af uddannelsen af oplæring i en virksomhed, mens en tredjedel består af teoretisk og praktisk undervisning på en teknisk skole. Oplæringen i virksomheden er baseret på et kontraktforhold indgået mellem lærlingen (eller dennes værge) og virksomheden. Det grundlæggende princip er, at lærlingen bytter sin arbejdskraft for oplæring. I starten sætter mesteren tid og penge til på oplæringen, men i slutningen af læreforholdet, hvor lærlingen kan arbejde selvstændigt og yde en arbejdsindsats svarende til den udlærte svends, tjener mesteren på lærlingen, som fortsat arbejder til den lave lærlingeløn. Som en konsekvens heraf kunne læretiden forkortes, hvis lærlingens forældre betalte lærepenge til mesteren (Dybdahl og Dübeck, 1983: 79). Kontraktforholdet forudsætter således, at de gældende generelle bestemmelser om læretidens længde ikke fastsættes alene med udgangspunkt i den gennemsnitlige tid, det tager at oplære lærlingen i de til faget hørende færdigheder, men at der også tages højde for, at lærlingen skal tilbagebetale den investering, som selve oplæringen repræsenterer. Mens lærlingen har interesse i at mesteren bruger flest mulige ressourcer på oplæringen, kan mesteren have en interesse i at udnytte lærlingen som billig arbejdskraft. Dette har været og er et konfliktpunkt, som ligger indbygget i selve mesterlæreformen. Eftersom lærlingeuddannelsen retter sig mod faget som sådant og ikke mod den enkelte virksomheds behov, har der, bortset fra perioden

fra næringslovens ikrafttræden i 1862 til vedtagelsen af den første lærlingelov i 1889, været en overordnet instans, som kunne påtage sig at forvalte fagets samlede interesser, når disse kom i konflikt med den enkelte mesters kortsigtede interesser. Indtil indførelsen af næringsfriheden tilfaldt denne rolle lavene.

Lavenes rolle

At komme i lære i datidens stændersamfund indbefattede ikke kun en faglig oplæring men også, at lærlingen boede og spiste hos mester (Møller, 1991: 10). Det var mesterens ansvar, at lærlingen blev indført i, hvad der fra samfundets side fordredes og forventedes af en kommende håndværker (Sørensen et al., 1984: 254). Det betød at mesteren reelt overtog opdragelsesansvaret for læredrengen fra denne var 13-14 år. Han havde således ikke kun et fagligt, men også et socialt ansvar for lærlingen. Samtidig blev det at komme i lære betragtet som et første skridt på vejen til at blive selvstændig mester. Interesses modsætningerne mellem arbejdsgivere (mestrene) og lønmodtagere (lærlingene og svendene) blev derfor overskygget af den fælles interesse i at beskytte faget fra konkurrence udefra.

Lavene fastsatte, hvor mange lærlinge den enkelte mester måtte antage, og hvilket forhold der skulle være mellem antallet af lærlinge og svende samt læretidens længde, lærlingenes løn- og arbejdsvilkår og hvilke discipliner, lærlingen skulle lære. Hermed var rettet lavene det samlede fags overordnede interesse i at bevare den håndværksmæssige standard og sikre, at konkurrencen mellem næringsdrivende inden for samme fag blev holdt på et acceptabelt niveau. Lavene havde en monopolstatus, som kunne føre til misbrug og dermed til indgreb fra statsmagtens side, hvis lavene eksempelvis var for restriktive i deres regulering af adgangen til faget med deraf følgende høje priser og mangelfuldt vareudbud. Også i forhold til uddannelsen af lærlingene var der eksempler på, at

statsmagten så sig nødsaget til at gribe ind med henblik på at sikre, at lærlingene blev ordentligt oplært og ikke blot udnyttet som billig arbejdskraft. Indgreb fra statsmagtens side hørte dog til undtagelserne, og arbejdsgiverne repræsenteret ved den enkelte mester og det respektive lav var stort set enerådende, hvad angik uddannelsen af fremtidens håndværkere (Møller, 1991: 11).

Næringsfrihedens indførelse

Lavenes rolle i uddannelsen af lærlinge blev tydelig, da næringsfriheden blev indført og lærekontrakter og svendeprøver gjort frivillige (Nørregaard 1943:269). Hermed mistede lavene deres adgang til at regulere tilgangen til de enkelte fag, en ret som i løbet af 1800-tallet i stigende grad var blevet genstand for voksende kritik, og som desuden var blevet udhulet af den såkaldte frimesterordning, der gav svende mulighed for med myndighedernes tilladelse at etablere sig som mestre uden for lavene. Det klassiske håndværkeruddannelsessystem var således kommet under pres allerede inden industrialiseringen for alvor kom i gang i 1870'erne (Boje og Fink, 1990: 127). Da der i 1840 nedsattes en kommission, som skulle undersøge hovedstadens lavsvæsen, var det et signal til mestrene om, at lavsvæsnets fortsatte beståen ikke længere var en selvfølge. To år tidligere var Industriforeningen i København blevet dannet. Trods navnet var der primært tale om en samling af håndværkere på tværs af lavsgrænser med det erklærede mål, at arbejde for industriens samlede interesser på tværs af fag (Nyrop, 1888: 21-25). Der var tale om en interesseorganisation og ikke om en egentlig arbejdsgiverorganisation. Den stiftende kreds bag foreningen omfattende ikke alene arbejdsgivere men også flere professorer og repræsentanter fra embedsstanden, som for hovedpartens vedkommende var fortalere for en liberal erhvervspolitik (Berg, 1919: 129). Hvad lavenes rolle angår, var holdningen i forening i starten delt, men efterhånden fik fortalernes for næringsfrihed overtaget. Som reaktion

herpå dannedes Haandværkerforeningen i København i 1940. Kun håndværkere, der havde aflagt mesterprøve, havde adgang til foreningen, som dermed adskilte sig fra datidens øvrige selskaber og foreninger, herunder industriforeningen, der typisk havde en bred medlemsskare. Også i provinsbyerne dannedes der håndværkerforeninger, som engagerede sig i kampen mod næringsloven. I perioden 1840 til 1857 opstod der hele 28 foreninger rundt om i landet med det formål at kæmpe for håndværkets interesser (Berg, 1919: 131-132).

Det forslag, som lavskommissionen offentliggjorde i 1847, lagde op til at lavsinstitutionen skulle bevares med visse ændringer. Derudover indstillede kommissionen, at spørgsmålet om lavenes eksistensberettigelse blev taget op til diskussion igen om 20 år (Hassø, 1940:113-114). Ikke desto blev forslaget mødt med kritik fra håndværkerforeningens side. Det gjaldt især forslaget om, at svende skulle have adgang til at nedsætte sig som frimestre, samt at der skulle være mulighed for at indstille sig til mesterprøve uden forudgående svendeprøve. I marts 1857 blev et af højesteretsassessor Otto Müller udarbejdet forslag til næringslov offentliggjort. Forslaget afveg betydeligt fra det forslag som lavskommissionen havde fremlagt i 1847, hvilket skyldes, at udgangspunktet var et andet. Hvor lavskommissionen havde haft til opgave at foreslå forbedringer i lavsvæsnets, var Müllers opgave at udarbejde et lovudkast, der hvilede på grundlovens påbud om at ophæve indskrænkninger i den frie og lige adgang til erhvervsudøvelse (Hassø, 1940: 163). Offentliggørelsen af lovudkastet førte til protestmøder rundt om i landet arrangeret af de lokale håndværksforeninger. Der blev indsamlet 15.000 underskrifter mod loven og endog rettet henvendelse til kongen. Lige meget hjalp det. Loven blev underskrevet 29/12 1857 uden væsentlige ændringer i det oprindelige udkast. Nederlaget betød dog ikke at lavsmodstanderne opgav kampen, men blot at

kræfterne i stedet blev koncentreret om at få gennemført en revision inden lovens ikrafttræden i 1862. Hvilket dog også viste sig at være forgæves (Bruun, 1930: 3).

Næringsloven repræsenterede en sejr for de af Adam Smith inspirerede ideer om frihandel og økonomisk liberalisme, der allerede var blevet indvarslet med Grundloven af 1849, ifølge hvilken »Alle Indskrænkninger i den frie og lige Adgang til Erhverv, som ikke ere begrundet i det almene Vel, skulle hæves ved Lov« (§ 88 citeret efter Nyrop og Sølvér, 1919: 17). Lovens vedtagelse betød, at den udefrakommende regulering af lærlingeforholdet blev indskrænket til bestemmelser om, at lærlingen var undergivet hustugt til det fyldte 18 år, samt at mestrene skulle sørge for lærlingens pleje i mindst et halvt år i tilfælde af sygdom. Det stod nu enhver frit for at ned-sætte sig som selvstændig håndværker. Der var ingen krav om formel uddannelse, blot skulle den pågældende være myndig (den-gang 25 år), råde over eget bo, have indføds-ret eller have arbejdet i landet 5 år samt være uberygtet, dvs. ikke have været idømt van-ærende straffe.

Næringsfriheden betød, at det blev alminde-ligt, at lærlingen løb af lære, idet det kunne være fristende at søge ansættelse hos en an-den mester, der tilbød en højere løn, når først en lærling havde været 2-3 år hos sin mester og lært fagets grundlæggende færdigheder (Nørregaard, 1943: 272-273). Denne tendens blev forstærket af, at lærlingene i stigende grad blev anvendt som billig arbejdskraft, hvilket betød, at uddannelseselementet i læreforholdet blev nedtonet. Øget specialise-ring og arbejdsdeling havde endvidere den konsekvens, at hævdundne normer for lære-tid og oplæring blev undergravet. Dertil kom tendensen til, at mestrene ansatte et stadig større antal svende, som til gengæld måtte opgive drømmen om selv en gang at etablere sig som selvstændige mestre. Disse faktorer resulterede i, at svendenes kår mere og mere

kom til at ligne de faglærte arbejderes, og det blev almindeligt at svendene giftede sig, uden at være blevet mestre, hvilket ellers havde været ugleset. Det betød samtidig, at en svendeløn skulle kunne forsørge en fami-lie. Konflikter omkring lønspørgsmål blev derfor hyppigere (Bruun, 1930: 7). Endelig skete der en forringelse af lærlingenes socia-le tryghed, idet mange af de nye mestre ikke længere følte sig forpligtet over for lærlinge-ne ud over arbejdstiden (Møller, 1991: 15). De ændrede forhold bidrog til at nedbryde de eksisterende loyalitetsbånd mellem lærling, svend og mester og banede således vejen for fagbevægelsens medlemsvækst i 1870'erne. Det tog dog omkring 30 år før arbejdsgiverne for alvor indså nødvendigheden af en fælles optræden overfor den stadig stærkere arbej-derbevægelse.

Arbejdsgivernes organisering

Efter næringslovens ikrafttræden i 1862 fort-satte lavene som selskabelige og filantropi-ske foreninger som bl.a. oprettede låne-, sy-ge- og begravelseskasser (Bruun, 1931: 359). I de mest fremskredne provinsbyer organise-rede man foredrag og oprettede biblioteker med henblik på at højne håndværkernes al-mene dannelse. Fra omkring 1830 blev der oprettet en række fagskoler i København og efterhånden også i provinsen. De sjællandske byer blev først forsynet med tekniske skoler, men i 1880'erne havde næsten alle byer de-res egen tekniske skole (Nørregaard, 1943: 285, 293). Skolerne blev oprettet på privat initiativ, i starten af filantropisk orienterede enkeltpersoner, men fra 1840'eren stor set udelukkende på initiativ fra de lokale hånd-værksforeninger (Boje og Fink 1990: 128)

På det politiske plan fungerede lavene sam-men med de lokale håndværkerforeninger som forum for den fælles kamp for at få op-hævet næringsfriheden. Lavene søgte at boy-kotte næringsloven gennem opfordringer til lavene om at indføre krav om svende- og me-sterprøver i de nye lavsvedtægter. Som kon-

sekvens heraf måtte magistraten gang på gang afvise bestemmelser, som den følgende fra murerlavet: »For efter 1/1 1862 at kunne optages i Lavet udfordres, at den pågældende godtgør Duelighed i Haandværket ved at aflægge Prøve efter nærmere Bestemmelse af Lavet« (Bruun, 1931: 354). Tilhængerne af næringsfrihed havde ikke desto mindre fat i den lange ende, idet tilslutningen til lavene faldt drastisk, da medlemskab ikke længere var tvunget. Mackepang vurderer, at der var tale om en nedgang på mere end 1/3 af medlemmerne (til 15.979) i perioden 1860 til 1870 (Mackepang, 1910: 5). Nedgangen har sandsynligvis primært været begrundet i faldende tilgang, eftersom de såkaldte »papirmestre«, hvis grundlag alene var borgerskab, typisk ikke nærerede noget ønske om at blive optaget i lavene, som omvendt heller ikke var særligt interesserede i at organisere dem (Bruun, 1931: 355).

Mestrenes holdning til svendene var præget af en patriarkalsk indstilling, som betød, at de helt frem til 1870'erne nærerede en indgroet uvilje mod at forhandle med dem en blok. De stod fremmed overfor den tanke, at et mesterlav skulle kunne binde sine medlemmer til ensartede lønsatser, hvilket gjorde det let for svendene at ramme arbejdsgiverne med punktvisе strejker (Bruun, 1931: 359).

I 1779 blev Fællesrepræsentationen for Dansk Industri og Haandværk dannet (Nyrop og Sølvér, 1921: 132). Initiativet kom fra provinsen, hvilket skyldtes at Københavns håndværkerforening havde opbrugt kræfterne i kampen mod næringsloven og mistet gejsten, da denne kamp mislykkedes (Bruun, 1931: 369). Fællesrepræsentationen så det som sin primære opgave at repræsentere håndværk og industri overfor staten og var i udgangspunkt ikke en egentlig arbejdsgiverorganisation, men snarere en erhvervspolitisk og socialpolitisk forening.

I efteråret 1871 var der flere forsøg på en fæl-

les optræden fra arbejdsgiverne overfor arbejdernes lønkrav. De første forsøg på fælles fodslag overfor arbejdernes lønkrav havde imidlertid det til fælles, at enigheden ikke rakte ud over den øjeblikkelige situation (Bruun, 1931: 372). I 1885 tog mestrene indenfor de københavnske byggefag initiativ til dannelsen af Fællesforeningen af Arbejdsgivere i Kjøbenhavn og Omegn, men den opløstes i kølvandet på det nederlag, som snedkerkonflikten i 1889 tilførte foreningen (Rostrup, 1900: 83). Det første betydningsfulde forsøg på at danne en egentlig arbejdsgiverorganisation fandt sted i 1885 med dannelsen af Foreningen af Fabrikanter i Jernindustrien i Kjøbenhavn (Galenson, 1955: 117). Foreningens mål var at få opløst fagforeningerne snarere end at danne en modvægt mod disse (Bruun, 1931: 380). Fabrikanterne ønskede en tilbagevenden til den tid, hvor lønsspørgsmål blev afgjort gennem individuelle forhandlinger mellem den enkelte principal og arbejder. Som det fremgår af nedenstående citat fra Arbejdsgiveren, var det en udbredt opfattelse, at næringsloven havde skabt et kunstigt modsætningsforhold mellem mester og svend:

»Det er jo kendt nok, at det er Næringsloven af 1857, der danner Grundlaget for den nuværende Form for vort Næringsliv; det var denne Lov, der med et eneste »brutalt Slag knuste de gamle Rammer uden at sætte nye i Stedet. Standsfølelsen, Stoltheden ved at være Mester eller »Svend fra Lauget«, kastedes bort som et ubrugeligt Klædningsstykke, og tilbage i sin Nøgenhed stod Individet med sin fulde personlige Frihed til at arbejde sig frem, bore sig frem, knubse sig frem, saavidt muligt slaaende Konkurrenterne ned til Højre og Venstre« (Rostrup, 1900: 81).¹

Artiklen konkluderer, at svendene savner den tidligere lavsorganisering, hvilket forklarer den voksende tilslutning til fagbevægelsen, der som en uheldig sidegevinst havde givet »Socialismen herhjemme Vind i Sejlende« (Rostrup, 1900: 82).

Hvor strategien i 1880'erne havde været at be-

kæmpe fagbevægelsen, skiftede den i 1890'erne til et ønske om forhandlinger med fagforeningerne på centralt plan og ved voldgift at forebygge konflikter. Strategiskiftet var foranlediget af erfaringerne fra bl.a. smede-lockouten fra 1885, der fik arbejdsgiverne til at indse nødvendigheden af at slutte sig sammen i fælles modstand mod arbejdernes aktioner. Som konsekvens heraf blev Arbejdsgiverforeningen af 1896 dannet. Initiativet blev overfor pressen begrundet med ønsket om »fælles Optræden under opstaaende Arbejdskonflikter og for at opnaa roligere og stabilere Forhold paa Arbejdsstederne« (Meddelelse af 19.maj 1896 citeret fra Agerholm og Vigen, 1921: 1). I § 9 i vedtægterne for Arbejdsgiverforeningen af 1896 hed det:

»Under de til »Arbejdsgiverforeningen« knyttede Foreninger maa ingen Uenighed mellem Arbejdsgiver og Arbejder vedrørende Arbejdsforholdet (herunder indbefattet bl. a. Betaling for Arbejdet og dettes Udførelse) foranledige Arbejdsstandsninger fra nogen af Siderne, men saadanne Uenigheder skulle stedse afgøres enten ved Forlig eller Voldgift ... (Vedtægter vedtaget på generalforsamlingen 21 august 1897 optrykt i Agerholm og Vigen, 1921: 8-9).

Med dannelsen af Arbejdsgiverforeningen af 1896 var landets arbejdsgivere organiseret i følgende 3 typer af organisationer:

- Fællesrepræsentationen for Industri og Håndværk, der primært organiserede håndværksmestre, og som især havde sin styrke i provinsbyerne.
- Arbejdsgiverforeningen af 1896, der primært repræsenterede de pengestærke københavnske byggefag.
- De udprægede industrielle foreninger af hvilke kun to (jernindustriens to fabrikantforeninger i henholdsvis København og provinsen) havde afgørende betydning.

Forholdet mellem de tre grupper var i starten relativt køligt grundet deres forskellige rødder og sammensætning. Det gjaldt især for

Arbejdsgiverforeningen og Fællesrepræsentationen, men efterhånden vandt den fælles interesse i en samlet optræden overfor fagbevægelsen over modsætningerne (Bruun 1931:403). Allerede i 1897 sluttede de to fabrikantforeningen i jernindustrien sig til Arbejdsgiverforeningen og året efter tilsluttede Fællesrepræsentationen sig foreningen, der i den anledning skiftede navn til Dansk Arbejdsgiver og Mesterforening (Agerholm og Vigen, 1921: 33; Nyrop og Sølvér, 1919: 70).

Centraliseringsbestræbelserne gjorde sig også gældende på arbejdstagerside. I 1898 blev De samvirkende Fagforbund dannet. Styrkeprøven mellem de to hovedorganisationer lod ikke vente på sig. I 1899 indledte Arbejdsgiverforeningen en storlockout, der resulterede i den mest omfattende arbejdskamp i Danmark nogensinde. Den varede fra maj til september og omfattede på sit højdepunkt over halvdelen af samtlige organiserede arbejdere (Tjørnehøj, 1998: 25). Konflikten blev afsluttet med Septemberforliget, der dels stadfæstede arbejdsgivernes ledelsesret, dels lagde grunden til det nuværende aftalesystem, der bygger på parternes gensidige anerkendelse af modpartens organisationsret, og som henviser afgørelsen af stridsspørgsmål til forhandling og mægling. Hermed var grunden lagt til det institutionaliserede fagretlige system, som blev en kendsgerning, da der i 1910 blev fastlagt regler for faglig voldgift og lovgivet om arbejdsret og forligsinstitution. Som det vil fremgå af nedenstående kom denne aftalemodel med tiden også til at sætte sit præg på udviklingen og kontrollen med lærlingeuddannelserne.

Den første lærlingelov

Det var ikke alene håndværksmestrene og deres organisationer, som var bekymrede for de konsekvenser, næringsfriheden syntes at få for håndværkeruddannelsen. Også fra statslig side blev der udtrykt bekymring over den manglende regulering af lærlingenes forhold, som bl.a. betød at lærlingen i stigende grad

blev benyttet som billig medhjælp. I 1875 nedsatte Indenrigsministeriet en kommission til undersøgelse af arbejdsforholdene i Danmark. I den betænkning som Arbejderkommissionen afgav tre år senere, blev der udtrykt bekymring for, at »den nuværende Løshed i Lærlingens Stilling« ville medføre, at »hans Arbejdskraft opslides ved Misbrug (...) hans åndelige Udvikling forsømmes, og hans Evne til at løfte sig til en selvstændig Stilling« går tabt (Arbejderkommissionen, 1878).

Kommissionen var sammensat af såvel lavstilhængere som modstandere. Sidstnævnte var i flertal. Et mindretal² bestående af formanden samt tre af de i alt ti menige kommissionsmedlemmer var fortalere for, at der blev etableret et tilsyn med lærlingeuddannelserne, og ønskede at lavene igen fik tildelt denne opgave. Dette mindretal mente endvidere, at medlemskab af en svendeforening burde være pligtigt, samt at disse burde være underlagt øvrighedens kontrol. Flertallet, der repræsenterede henholdsvis et laissez-faire og et selvhjælpssynspunkt, var derimod modstandere af tvungne foreninger og af en egentlig kontrol med lærlingene fra øvrighedens side (Thomsen, 1991: 52).

Den lærlingelov, som blev vedtaget 14 år senere (den 30 marts 1889), var ikke så omfattende, som det oprindelige udkast havde lagt op til (Arbejderkommissionen, 1878: 25-28). Således blev bestemmelsen om, at en mester, der kun udførte meget specialiseret arbejde, ikke skulle have ret til at antage lærlinge, sløjfet. 1889-loven betonedede det patriarkalske forhold mellem mester og lærling, som også havde karakteriseret lavenes bestemmelser. Således hed det, at »Lærlingen skal vise sin Læremester Troskab, Lydighed og Ærbødighed; han skal være Mesteren til Medhjælp ved dennes Arbejde, så vidt som hans Arbejdskraft og Færdigheder tilsteder.«³ Læremesterens ansvar for lærlingens moralske opdragelse blev yderligere understreget

ved, at det blev pålagt mesteren at våge over lærlingens opførsel og sædelige forhold og værne ham mod umoralsk påvirkning (Lov nr. 39, 1889 § 9).

Lovens primære betydning lå i, at der blev gjort op med den kritiserede »løshed« i læreforholdet, idet loven krævede, at der skulle oprettes skriftlig lærekontrakt, når et læreforhold blev indgået med en person under 18 år. Kontrakten, der skulle godkendes af øvrigheden angav parternes gensidige forpligtelser. Den indeholdt bestemmelser om læretidens længde, som blev sat til maksimalt 5 år, om evt. kost, logi og løn i læretiden samt om, hvem der skulle betale for undervisning på teknisk skole og hvem, der skulle afholde udgifterne til en evt. svendep prøve. Loven indeholdt derimod ikke, som modstanderne af næringsloven havde ønsket, et krav om svendep prøve. I stedet kunne mester udstede et lærebrev, der indeholdt oplysninger om læretidens længde og om svendens faglige egenskaber (Lov nr. 39, 1889).

Indenfor en række fag blev det imidlertid almindeligt, at lærlingene aflagde frivillig svendep prøve. Indenrigsministeriet fastlagde til det formål regler om prøvernes indhold og om de til formålet nedsatte svendep prøvekommissioner. I 1904 tog Fællesrepræsentationen initiativ til en ordning, som gjorde det muligt for de håndværks- og industriforeninger, som måtte have ønsker herom, at forestå svendep prøverne. Indholdsmæssigt svarede de til de officielle retningslinier, men deres betydning lå i, at det nu blev muligt at aflægge svendep prøve i egne af landet, hvor der ikke i forvejen eksisterede svendep prøvekommissioner, dvs. først og fremmest i landdistrikterne (Nyrup og Sølvér, 1919: 176).

Presset for indførelsen af et tilsyn med lærlingeuddannelserne voksede efterhånden, som det blev tydeligt, at lærlingeloven af 1889 ikke var i stand til at udfylde det tomrum, som var opstået, da lavene blev frataget

retten til at føre tilsyn med lærlingenes uddannelse. Der blev udarbejdet forskellige udkast til lovændringer i forsøget på at råde bod herpå. I 1919 fremsatte Stauning forslag til en ny lærlingelov, ifølge hvilken tilsynet med lærlingens uddannelse skulle udøves af lokale lærlingekommissioner bestående af repræsentanter for arbejdsgivere og arbejdere under ledelse af en neutral formand. Lærlingekommissionerne skulle godkende lærekontrakter og overvåge, at lærlingene fik en forsvarlig uddannelse (Forslag til Lov om Lærlingeforholdet m.m. § 20-25, Rigsdagstidende 1918/19 sp. 4669-4674). Forslaget stødte på stærk modstand fra Venstres og de konservatives side og kunne ikke samle flertal. Modstanden gjaldt ikke mindst bestemmelsen om, at lærlingekommissionen skulle kunne nægte at godkende en lærekontrakt, hvis det blev vurderet, at en virksomhed havde ansat så mange lærlinge, at man ikke kunne forvente, at den ville kunne sikre yderligere lærlinge en forsvarlig uddannelse. Også forslaget om at nedsætte den maksimale læretid fra 5 til 4 år vakte modstand. (Forslag til Lov om Lærlingeforholdet m.m. § 2 og § 3 Rigsdagstidende 1918/19 sp. 4659). I 1920 blev der på ny fremsat et forslag til ny lærlingelov. Denne gang blev forslaget fremsat af Indenrigsminister Berg fra Venstre. Dette forslag rummede ingen bestemmelser omkring tilsyn med oplæringens kvalitet, med den begrundelse, at »det bedste Tilsyn er det Tilsyn, som Forældre og Værger og interesserede Læremestre udøver paa dette Omraade ...« (Indenrigsminister Berg: Rigsdagstidende 1920/21 sp 1916). Eventuelle tvistigheder mellem mester og lærling blev henvist til afgørelse ved voldgift. Desuden indeholdt forslaget en bestemmelse om, at lærlinge, der uberettiget forlod lærepladens skulle kunne hentes tilbage med politiets hjælp (Forslag til Lov om Lærlingeforholdet §14 og 20 Rigsdagstidende 1920/21 sp, 2903 og 2907). Socialdemokratiet valgte at stemme imod det endelige forslag, som blev vedtaget i 1921. Loven betød, at det fremover blev en betin-

gelse for at antage lærlinge, at mesteren eller dennes stedfortræder var fagligt oplært. Hermed blev et højt prioriteret ønske fra Fællesrepræsentationen for Dansk Haandværk og Industri side imødekommet.⁴ Endvidere indeholdt 1921-loven ret detaljerede bestemmelser om lærlingenes arbejdstid samt krav om, at læremesteren skulle betale til lærlingens teoretiske undervisning på de tekniske skoler og handelsskolerne. Desuden blev der sat grænser for det tidsrum, inden for hvilket den teoretiske undervisning kunne finde sted. Loven pålagde endvidere mestrene at betale lærlingenes sygekassekontingent. Endelig åbnede loven for indførelsen af tvungne svendep prøver i fag, hvor der forelå en fælles indstilling fra det pågældende fags arbejdsgiver- og arbejderorganisationer. Det blev i loven fastslået, at der i 1924 skulle fremlægges et forslag til revision af loven (Nr. 342, Lov af 6. Maj 1921 om Lærlingeforholdet). Uenigheder omkring spørgsmålet om tilsynet med lærlinguddannelserne, begrænsninger i lærlingenes antal, fastsættelsen af den maksimale læretid mv. betød, at det trods gentagne behandlinger i Rigsdagen først i 1937 lykkedes at opnå flertal for en revision af loven fra 1921.

Partsstyrets indførelse

Den lærlingelov, som blev vedtaget i 1937 lagde grunden til det partsstyre, som kendetegner erhvervsuddannelserne i dag. Loven blev vedtaget, selvom både Det Konservative Folkeparti og Venstre stemte imod. Især Venstre opfattede loven som utidig indblanding i det private forhold mellem mester og lærling, som tidligere, ifølge partiets ordfører, i det væsentlige havde været reguleret ad frivillighedens vej.⁵ Utilfredsheden blev udtrykt på følgende måde af Venstres ordfører Jens Villemoes:⁶

»Jeg kan ikke se andet, end at dette er et Stykke praktisk Socialisme, som den højtærede Socialminister er ved at faa gennemført paa den danske Rigsdag, og det kunne aldrig falde mig ind at bebrejde den højtærede

Socialminister, at han ønsker at faa gennemført nogle af sine Programpunkter, men den højtærede Socialminister maa være klar over, at mit Partis Syn på disse Forhold er et andet. Vi ønsker ikke, at man ad Lovgivningens Vej indfører mere Statssocialisme og Kontorier og Nævn og Udvalg i Danmark end nødvendigt, og af den Grund alene ville vi umuligt kunne stemme for en saadan Lov» (Rigsdagstidende 5/5 1937: 1. Beh.af F.t.L om Lærlingeforholdet sp. 2419-2420).

Udover at loven betød en væsentlig forbedring af lærlingens rettigheder mht. sygeforsikring, ferie mv., betød den samtidig en styrkelse af det faglige tilsyn med lærlingeuuddannelser, samt at de enkelte fag fik tildelt en højere grad af medbestemmelse end hidtil på lærlingeuuddannelserne.

Loven betød, at der blev oprettet faglige udvalg inden for de enkelte fag og i tilslutning hertil et lærlingeråd, der bestod af repræsentanter for arbejdsmarkedets hovedorganisationer, herunder Fællesrepræsentationen for Dansk Håndværk og Industri. De faglige udvalg fik mulighed for at henstille til myndighederne om ikke at godkende en virksomhed til at antage lærlinge såfremt 2/3 af udvalgets medlemmer skønnede, at den pågældende virksomhed ikke var i stand til at sikre lærlingen en forsvarlig oplæring (Lov nr. 120, 7.maj 1937 § 19 stk 6). Med 1937-loven blev bestemmelsen om, at den lærling, der uberettiget udeblev fra sit læreforhold, kunne bringes tilbage af politiet, afskaffet og erstattet af en bestemmelse om, at lærlingen kunne pålægges erstatning i sådanne tilfælde. Endelig betød loven, at der blev indført tvungne svendeprøver, som til arbejdsgivernes fortrydelse skulle bedømmes af »skuemestre«, hvoraf halvdelen blev udpeget blandt mestrene og halvdelen blandt svendene. Arbejdsgiverne havde forgæves argumenteret for, at eftersom det var mesters ansvar, at lærlingen blev ordentligt oplært, burde 2/3 af skuemestrene hentes fra mestrenes rækker og en tredjedel fra svendenes (Arbejdsgiveren 1937 nr.24:388).

Ordningen med at lade fagene selv føre tilsyn med lærlingeuuddannelserne gennem dertil indrettede faglige udvalg havde allerede været afprøvet et par år inden lovens gennemførelse af Metalindustriens Lærlingevalg. Samarbejdet mellem arbejdsgivere og arbejdstagere om at føre tilsyn med lærlingeuuddannelser rækker dog længere tilbage, idet man allerede i 1909 inden for formerfaget havde samarbejdet omkring et tilsyn med lærlingeuuddannelserne. Inspireret heraf blev der i forbindelse med overenskomsterne i 1928 mellem Sammenslutningen af Arbejdsgivere indenfor Jern- og Metalindustrien i Danmark og Centralorganisationen af Metalarbejdere i Danmark truffet aftale om nedsættelsen af et fællesudvalg, der bl.a. skulle drøfte lærlingenes uddannelse (Metalindustriens Lærlingevalg, 1954: 8). Formålet var at tilvejebringe »en absolut nødvendig forbedring i uddannelsens kvalitet (...) ved at gribe ind i selve denne uddannelse, som den foregik hos den enkelte læremester«. Midlet var at hindre at uegnede læresteder antog lærlinge, da dette ville kunne medføre en »forringelse af gennemsnitskvaliteten af de faglærte arbejdere«. Ad den vej ønskede man at sikre »at alle lærlinge fik en så god og alsidig uddannelse, at de efter læretidens udløb kunne anvendes på flertallet af arbejdspladser inden for jern- og metalindustrien og ikke kun kunne få beskæftigelse inden for et bestemt speciale« (Metalindustrien Lærlingevalg, 1954: 11).

I lærlingevalgets jubilæumsskift fremhæves det, at begge parter havde en interesse heri. Arbejdsgiverne kunne ikke være tjent med at betale faglært løn til nyuddannede svende, der var så ringe oplært, at de ikke var i stand til at udføre selv de mest elementære opgaver. Modsat havde fagbevægelsen ingen interesse i at få en tilgang af nye medlemmer, hvis kvalifikationer var så ringe, at de måtte forventes at blive en byrde for arbejdsløshedskasserne (Metalindustriens Lærlingevalg, 1954: 11).

Formelt set havde lærlingeudvalget ikke før 1937-lovens vedtagelse mulighed for at gribe ind i eksisterende læreforhold. I stedet søgte udvalget derfor at afskære uegnede læresteder fra at få lærlinge. En af de første prøvesager fandt sted i Hobro, hvor en automobilforhandler blev fundet uegnet til at uddanne lærlinge. Udvalget skrev derfor til den lokale politimester og henstillede, at han i fremtiden undlod at godkende lærekontrakter fra det pågældende firma. Politimesteren sendte sagen videre til Direktoratet for Arbejdsanvisning og Arbejdsløshedsforsikring, der videre sendte den til Socialministeriet, som i realiteten blåstemplede lærlingeudvalgets praksis, idet man i en skrivelse til Politimesteren i Hobro slog følgende fast:

... at da der efter det om Arbejdsforholdene i paagældende Virksomhed oplyste ikke vil kunne gives Lærlingene en fyldestgørende Uddannelse i Mekani-kerfaget, maa Socialministeriet holde for, at Lærekontrakter om Uddannelse paa nævnte Automobilforhandlers Værksted – saavel som på andre Værksteder, hvor Arbejdet er af lignende Beskaffenhed – ikke bør forsynes med den i Lærlingelovens §1, Stk.1, omhandlede Godkendelsespaategning. (Metalindustriens Lærlingeudvalg, 1954: 14)

I 1935 forelå et af metalindustrien udarbejdet sæt uddannelsesregler indeholdende en fortegnelse over brancher under smede- og maskinarbejderfaget inden for hvilke, lærekontrakter kunne oprettes, samt regler for hvad oplæringen i de enkelte godkendte brancher kunne omfatte. Disse blev af Socialministeriet tilsendt samtlige landets politimestre. I skrivelsen blev det pålagt politimestrene at sikre, at lærekontrakter inden for Smede- og Maskinarbejderfaget blev affattet i overensstemmelse med reglerne (Metalindustriens Lærlingeudvalg, 1954: 20). Hermed godkendte ministeriet en praksis som i princippet berørte 50 % af samtlige lærlinge beskæftigede inden for håndværk og industri (Metalindustrien Lærlingeudvalg, 1954: 16). Senere blev ordningen med 1937-loven breddet ud

til at omfatte samtlige landets læresteder. I den forbindelse har det næppe hæmmet forslagets gennemførelse, at Socialminister Ludvig Christensen (S) som forelagde forslaget i Rigsdagen havde en fortid som medlem af formerfagets lærlingeudvalg, hvor han sad helt frem til 1934, hvilket man i arbejdsgivernes medlemsblad da heller ikke undlod at kommentere (Arbejdsgiveren 1937 nr.24: 388), men tonen overfor loven var ikke desto mindre positiv fra Dansk Arbejdsgiverforenings⁷ side, hvilket fremgår af følgende afslutning på medlemsbladets gennemgang af den nye lov:

Loven har skabt gode Muligheder for et frugtbart Samarbejde mellem Arbejdsgiver og Arbejdere og mellem Fagene og Myndighederne, og hvis dette Samarbejde dyrkes på rette Vis, vil den nye Lærlingelov sikkert ikke blive nogen daarlig Lov.« (Arbejdsgiveren, 1937 nr. 24: 390)

Partsstyrets fortsatte beståen

Udviklingen fra næringsfrihedens indførelse i 1862 frem til partsstyrets etablering i 1937 viser, at der på såvel arbejdstager- som arbejdsgiverside hurtigt opstod en erkendelse af, at uddannelsen af fremtidens faglærte arbejdskraft var for vigtig en sag til at kunne overlades til kræfternes frie spil. Heller ikke lovgivningsmagts forsøg på at gribe regulerende på lærlingeforholdet blev ansat for tilstrækkeligt. Løsningen blev i stedet at forankre den tilsynspligt, som lavene tidligere havde haft, i paritetisk sammensatte faglige udvalg. Til forskel fra under lavsvæsnet betød dette, at arbejdsgiverne nu måtte dele indflydelsen på lærlingeuddannelserne med arbejdstagersiden. Indførelsen af det faglige selvstyre skete, som vist, med udgangspunkt i en allerede eksisterende praksis indenfor metalindustrien. Set i et længere perspektiv er partsstyret imidlertid et produkt af den karakteristiske måde, det danske arbejdsmarked er organiseret på og den forhandlingstradition, som nåede sin endelige form med Septemberforliget i 1899.

Udviklingen frem mod det faglige selvstyre, som blev stadfæstet med 1937-loven, var, som det er fremgået, præget af skiftede kampe mellem statsmagten, arbejdsgivere og arbejdstager. De første forsøg fra mestrenes side på at genvinde den indflydelse på lærlingeuddannelserne, som de havde mistet ved næringsfrihedens indførelse, var vendt mod statsmagten og sigtede på at genetablere lavenes tilsyn med lærlingeuddannelserne og dermed kontrollen over tilgangen til de enkelte fag. Mestrenes holdning til svende og lærlinge var præget af en paternalistisk holdning, som først langsomt, i lyset af det voksende antal arbejdskampe, afløstes af en erkendelse af nødvendigheden af, at arbejdsgiverne organiserede sig til fælles modstand mod fagbevægelsens voksende slagkraft. Hvor arbejdsgiverne i 1880'erne søgte at nedkæmpe fagbevægelsen ændredes holdning i 1890'erne til et ønske om at forebygge konflikter gennem forhandling og voldgift, hvilket fordrede to stærke hovedorganisationer, der repræsenterede og kunne holde styr på henholdsvis arbejdsgiver- og arbejdstagersiden. I første omgang omfattede dette aftalesystem ikke lærlingeuddannelserne. Arbejdsgiverne modsatte sig ethvert tilløb til, at der fra lovgivningsmagts side blev lagt begrænsninger på den enkelte virksomheds adgang til at antage lærlinge af lærlinge, samt at der blev indført kontrol med virksomhedernes oplæring. Både De konservative og Venstre stemte af samme grund imod 1937-loven. Ikke desto mindre havde det faglige selvstyre allerede forud for lovens ikrafttræden vist sin styrke i praksis på metalindustriens område, hvor et paritetisk sammensat lærlingeudvalg førte tilsyn med lærepladserne og indstillede, at uegnede læresteder blev frataget retten til at ansætte lærlinge. Til forskel fra indgreb fra lovgivningsmagts side bygger det faglige selvstyre på, at der kan opnås enighed blandt repræsentanterne fra henholdsvis arbejdstager- og arbejdsgiverside, hvilket sikrer beslutningerne en høj grad af legitimitet, hvilket er en forudsætning for det

nuværende erhvervsuddannelsessystem fortsatte beståen, idet det er afhængigt af, at der er virksomheder, der er villige til at stille praktikpladser til rådighed. Det begrænser lysten til fra statsmagts side at gribe alt for drastisk regulerende ind i forhold til den del af erhvervsuddannelserne, som foregår på virksomhederne. Løsningen fra statsmagts side har i stedet været at lade erhvervsskolerne kompensere for forringede oplæringsmuligheder på virksomhederne som det eksempelvis skete i 1956 hvor dagskolen og den værkstedsbaserede undervisning blev introduceret på de tekniske skoler og grunden dermed lagt for vore dages vekseluddannelsesystem. Statsmagten spillede til gengæld ikke nogen væsentlig rolle i oprettelsen af de tekniske skoler, som hovedsageligt blev til på håndværksmestrenes private initiativ i perioden 1840-1860 og som dermed illustrerer, at uddannelsen af lærlingene lå håndværket stærkt på side.

Noter

1. Kaspar Rostrup var snedkermester og en overgang formand for det agitationsudvalg, som blev nedsat med henblik på at øge opslutning til Fællesrepræsentationen for Dansk Industri og Håndværk. (Agerholm og Vigen, 1921: 7-8).
2. Dette mindretal udgjordes af formanden, Københavns overpræsident, kammerherre E.E. Rosenørn, fabrikant S.Fraenkel, possementsmager-svendenes formand J.C.J. Andersen og embedslæge F.C. Krebs (Thomsen, 1991: 51-52).
3. Formuleringen blev bibeholdt i 1921-loven, men optræder ikke i 1937-loven.
4. I det program som blev vedtaget på Fællesrepræsentationens delegeretmøde i København i 1918 hed det i punkt 7: »Revision af Næringsloven i saadan Retning, at den faglærte Mester styrkes imod Konkurrencen fra ikke-faglærte. Kun faglærte Mestre bør have Ret til at uddanne Lærlinge« (Nyrop og Sølvér, 1919: 133).
5. Det Konservative Folkepartis modstand skyldes bl.a., at partiet ikke fik opfyldt et ønske om, at der blev oprettet to lærlingeudvalg, et for handelsområdet og et for industri og håndværk.
6. Jens Villemoes, 1880-1956, var i perioden 1928-53 tingvalgt medlem af Landstinget for Venstre

og 1945-47 minister for handel, industri og søfart.

7. I 1899 tog Arbejdsgiverforeningen af 1896 navneforandring til »Dansk Arbejdsgiver- og Mesterforening« og i 1919 blev navnet til det endnu brugte »Dansk Arbejdsgiverforening«.

Litteratur

Agerholm, Sophus og Anders Vigen (1921), *Arbejdsgiverforeningen gennem 25 Aar 1896-1921*, Kjøbenhavn: Langkjærs Bogtrykkeri.

Arbejdsgiveren, Medlemsblad for dansk arbejdsgiver- og mesterforening (1937) årg. 38.

Berg, Rasmus (1919), *Det danske Haandværks Historie*, Kjøbenhavn og Kristiania: Gyldendalske Boghandel – Nordisk Forlag.

Betænkning afgiven af den ifgl. Resolution af 20de September 1875 til Undersøgelse af Arbejderforholdene I Danmark nedsatte Kommission (Arbejderkommissionens Betænkning), Kjøbenhavn 1978: Schultz.

Boje, Per og Jørgen Fink (1990), »Mesterlære og teknisk uddannelse i Danmark 1850-1950«, *Erhvervshistorisk årbog*:125-147.

Bruun, Henry (1930), »Den sociale Udvikling i Byerne 1857-71«, i Povl Engelstoft og Hans Jensen, red., *Sociale Studier i dansk Historie efter 1857*, Kjøbenhavn, Gyldendalske Boghandel, pp.1-26.

Bruun, Henry (1931), »Arbejdsgiverforeninger i Danmark i Aarene 1862-1898«, i Povl Engelstoft og Hans Jensen, red., *Bidrag til Arbejderklassens og Arbejdsspørgsmaalets Historie i Danmark fra 1864 til 1900*, Kjøbenhavn: Gyldendalske Boghandel. Nordisk Forlag, pp. 352-409.

Dybdahl, Vagn og Inger Dübeck (1983), *Håndværket og statsmagten: perioden 1700-1862*. Kjøbenhavn: Håndværksrådets Forlag.

Fode, Henrik, Jonas Møller og Bjarne Hastrup (1984), *Håndværkets kulturhistorie: Perioden fra 1862-1980*, Kjøbenhavn: Håndværksrådets forlag.

Galenson, Walter (1955), *Arbejder og arbejdsgiver i Danmark*, Kjøbenhavn: Det danske forlag.

Hassø, Arthur (1940): Et bidrag til Københavnsk Haandværks Historie i det sidste Hundredeaar, Haandværksforeningen i Kjøbenhavn, Kjøbenhavn: Chr. Erichsens Forlag. Der henvises til værket s. 5.

Mackeprang, Edvard (1910), »Danske Håndværkerlaug i nutiden«, *Tidsskrift for Industri*, særtryk: 3-30.

Metalindustriens Lærlingeudvalg (1954), *Metalindustriens Lærlingeudvalg 1929-1954*

Møller, Jonas (1991), *Fra tegneskole til teknisk skole. De tekniske skoler og deres forening gennem 100 år*, Odense: Teknisk Skoleforening.

Nyrop, Camillus og Aage Sølvér (1929), *Fællesrepræsentationen for Dansk Industri og Haandværk 1879-1929. Et afsnit af det danske Haandværks Historie*, Kjøbenhavn.

Nørregaard, Georg (1943), *Arbejdsforhold indenfor dansk Haandværk og Industri 1857-1899*, Kjøbenhavn: Nordisk Forlag.

Rostrup, Kaspar (1900), Arbejdsgiveren. Medlemsblad for dansk arbejdsgiver- og mesterforening, årg. 1.

Sørensen, John Houman, Preben Horstholt Rasmussen, Ole Zinck Nielsen og Morten Lassen (1984), *Lærlingeuddannelse og udbytning*, Aalborg, Aalborg Universitetsforlag.

Thomsen, Niels (1991), *Industri, Stat og Samfund 1870-1939*, Odense: Odense universitetsbiblioteksforlag.

Forslag til Lov om Lærlingeforholdet m.m. (Fremsat i Folketinget den 27. Februar af Minister Stau-ning.

Nr. 39, 30. marts 1889 Lov om Lærlingeforholdet, nr. 39,

Nr. 342, 6. maj 1921 Lov om lærlingeforholdet

Nr. 120, 7.maj 1937 Lov om lærlingeforholdet.

LBK nr.1244 af 23/10/2007 <https://www.retsinformation.dk/Forms/R0710.aspx?id=105174>

Rigsdagstidende 1919-37.